

*Бибик С. П.,
доктор філологічних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики
Інституту української мови Національної академії наук України*

*Терещенко С. І.,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри бізнес-лінгвістики
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана*

ТЕКСТ ЗАКОНУ ЯК ДЖЕРЕЛО КОДИФІКАЦІЇ ТЕРМІНІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТА СОЦІАЛЬНОГО ТА КУЛЬТУРНОГО ПРАВА

Анотація. Статтю присвячено дослідженню процесів оновлення словника ділової мови, зокрема кодифікації термінів на позначення суб'єктів права. У статті зафіксовано за текстами нових та оновлених законів у сфері забезпечення соціального та культурного права громадян України відповідні терміни як однослівні, так та синтаксичні номінації – підрядні словосполучення, зокрема створювані шляхом кількоступеневого нарощення та простежено стан лексикографічної кодифікації відповідних понять (особливості тлумачення), співвіднесено процеси словотвірного та семантичного оновлення назв суб'єктів у сучасній українській літературній мові.

Ключові слова: термін, термінологічне словосполучення, юридичний дискурс, кодифікація, назва суб'єкта права.

Постановка проблеми. Літературно-мовна практика у сфері юридичних відносин інтенсивно розвивається, покриваючи усі ділянки визначеного дискурсу. Одні з найбільш актуальних, таких, що стосуються кожного громадянина України, є субсфери соціального та культурного права. Нагадаємо, що соціальні права та свободи – це можливості людини та громадянина із забезпеченням належних соціальних умов життя, що й пояснює їх призначення. До системи соціальних прав Конституція України зараховує право на соціальний захист, право на житло, право на достатній життєвий рівень для себе та своєї сім'ї, право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Культурні права – це права, що забезпечують можливості вільного духовного розвитку особистості й суспільства. З цим різновидом права пов'язують право на освіту, право на свободу культурної, наукової та творчої діяльності [1].

Відомо, що за останні роки інтенсивно розвивається й оновлюється українське законодавство саме в цих сферах, його активно обговорюють у засобах масової інформації. Текст закону є тією сферою, де окреслюються та застосовуються відповідні поняття й назви на позначення суб'єктів права, тобто фізичних або юридичних осіб, які є учасниками національних чи міжнародних правовідносин [2]. У нашому дослідженні під поняттям «назва суб'єкта права у сферах реалізації соціального та культурного права» розуміємо фізичних осіб-учасників правочинів, тобто громадян, чия практика пов'язана з установами, які займаються соціально-культурною діяльністю – школи, лікарні, музеї, театри, фонди соціального страхування, соціального захисту тощо.

За нашими спостереженнями, у юридичній науці повсякчас увагу фахівців привертають питання суб'єктності, зокрема розмежування понять «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин» [3], розуміння суб'єктів права окремими галузевими науками [4] та багато ін. Важлива в контексті нашого дослідження думка С.І. Архіпова, який стверджує, що генетично та функціонально лише людина є первинним суб'єктом права, оскільки всі інші суб'єкти створюються нею й підтримуються її волею [5].

Текст закону – документ, який формує, кодифікує ту чи іншу номінацію суб'єкта права (людини-громадянина), даючи їй дефініцію та визначає ситуації застосування, тобто функціонально-семантичне навантаження. У зв'язку з цим текст розглядаємо як джерело первинної кодифікації термінів певних галузей діяльності суспільства, спеціалізований словник – як вторинне джерело кодифікації, загальнономовний словник – як джерело узагальнення, структурно-семантичної систематизації відповідних номінацій, упорядкування семантичної структури загальноновживаної ядерної номінації.

Оскільки текст закону має свою жанрово-стильову структуру, у ньому реалізуються особливі техніки творення та кодифікації галузевих термінів, зокрема відзначених назв суб'єктів права, то особливу увагу звертаємо на преамбулу та відповідний параграф (Визначення термінів та понять), які містять відповідні переліки [6].

Отже, у колі теоретичних та практичних завдань термінознавства перебуває відстеження лексико-семантичної, структурної, номінаційної динаміки мови законодавства, яка тісно корелює з оновленням українського словника ділової мови, фахової мови сфер соціального та культурного права, а далі й загальної національної мовної практики, насамперед мови засобів масової інформації, інтернет-комунікації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій з даної теми. Назви осіб постійно в колі уваги лінгвоукраїністики, оскільки вона зберігає наскрізний антропоцентричний ракурс досліджень. Пізнання цих номінацій, їх ідеографічної системи, структури, способів творення, смислової трансформації наближає до осягнення лінгвоправової картини світу, зокрема її такої концептосфери як «Людина» [7]. Як відомо, людину можна схарактеризувати за біологічними та антропологічними, тобто природними, за соціально-культурними (спорідненість) та соціально-трудовами, а також за психічними та емотивними ознаками. У юридичному дискурсі вона реалізує себе як

суспільна істота, змінюючи соціальні ролі, які означає певна група термінів – на позначення суб'єктів права.

Такі лексичні одиниці практично не були предметом спеціального дослідження. Можемо лише виокремити працю Н. Сушко, яку присвячено розгляду тематичної організації назв суб'єктів культурної діяльності в когнітосфері законодавства та встановленню таких ідеографічних груп: «громадське об'єднання», «культурна організація», «організація (заклад, установа, підприємство) культури», «працівник культури», «суб'єкт авторського права», «суб'єкт архітектурної діяльності», «суб'єкт видавничої справи», «суб'єкт діяльності друкованих засобів масової інформації», «суб'єкт інформаційної діяльності», «суб'єкт кінематографії», «суб'єкт професійної творчої діяльності», «суб'єкт театральної діяльності» [8]. Утім системних досліджень назв суб'єктів права за іншими ідеографічними системами не проводилося.

Мета статті – простежити за текстами українського законодавства у сфері соціального та культурного права, процесами оновлення та кодифікації назв суб'єктів права, встановити їхній статус за словником загальноюмовним.

Вклад основного матеріалу дослідження. Законодавство у так званій гуманітарній сфері, тобто те, що регулює освітній процес, надання медичних послуг, соціальне забезпечення, доступ до культурних надбань, охорону дитинства, морально-психологічний комфорт у стосунках між людьми тощо містить чимало лексико-семантичних груп назв осіб, серед яких більшість – це давно усталені, усім зрозумілі, засвідчені у словниках, активні у фаховому повсякденні терміни та номени. Нашу увагу в аспекті оновлення цієї групи лексики привертають такі явища: 1) нові утворення на базі власне українського ресурсу, зокрема й пов'язані зі структурно-семантичними змінами ключових номінацій, що спричинені процесами спеціалізації функцій загальноуживаної лексики; 2) запозичення з інших мов; 3) вторинні номінації; 4) явища семантичної спеціалізації загальноуживаного лексику, які виявляє дефініювання у законодавчих текстах.

У загальноюмовному значенні *суб'єкт* – багатозначне слово, яке містить кілька спеціалізованих сем. Зокрема у третьому значенні це «юридична особа або організація як носій певних прав та обов'язків» [9]. Сучасний законодавчий дискурс виявляє, що у сфері правових відносин функціонує близько 280 терміносполук з ключовими поняттями *суб'єкт/суб'єкти*. На нашу думку з цього ряду саме термінологічні словосполучення *суб'єкти, що надають соціальні послуги* (2012 р.) [10], *суб'єкти сфери фізичної культури та спорту* (2018 р.) [11], *суб'єкти суміжних прав* (1993 р.) [12], *суб'єкти соціального страхування* (2000 р.) [13], *суб'єкт освітньої діяльності* (2017 р.) [14], *суб'єкти діяльності у сфері культури* (1992 р.) [15], а також *суб'єкт, що надає соціальну послугу соціальної адаптації* (2015 р.), *суб'єкт професійної творчої діяльності* (1992 р.), *суб'єкти права інтелектуальної власності* (2007 р.), *суб'єкт туристичної діяльності* (2003 р.) та деякі інші є ключовими, ядерними, об'єднувачими у сфері соціального та культурного права та виконують роль гіпероніма. Порівняйте дефініції: *Суб'єкти страхування на випадок безробіття* – застраховані особи, а у випадках, передбачених цим Законом, також члени їх сімей та інші особи, страхувальники та страховик [13]; *Суб'єктами наукової та науково-технічної діяльності* є наукові працівники, науково-педагогічні працівники, аспіранти,

ад'юнкти та докторанти, інші вчені, наукові установи, університети, академії, інститути, музеї, інші юридичні особи незалежно від форми власності, що мають відповідні наукові підрозділи, та громадські наукові організації [16]; *Суб'єктами авторського права* є автори творів, зазначених у частині першій статті 8 цього Закону, їх спадкоємці та особи, яким автори чи їх спадкоємці передали свої авторські майнові права [12].

У текстах законів актуалізовані й гіпоніми, які корелюють з ключовими поняттями за певним лексико-семантичним компонентом словосполучення, наприклад, *суб'єкти, що надають соціальні послуги* мають такі відповідники як *соціальний робітник* – «особа, яка надає соціальні послуги та має підготовку, що відповідає вимогам та характеру роботи, що виконується», *соціальна група* – «група осіб, які об'єднані за спільною соціальною, демографічною або іншою ознакою та перебувають у складних життєвих обставинах та потребують надання їм однотипних соціальних послуг».

Почасти гіперонімічне термінологічне словосполучення у статті закону має загальноюмовний відповідник, який засвідчує застосування у юридичному дискурсі спеціальної вторинної номінації, що відповідає вимогам фахової уніфікації понять. Наприклад, загальновідоме слово *спортсмени* за Законом України (далі – ЗУ) «Про антидопінговий контроль у спорті» має вторинну номінацію *суб'єкти тестування (допінг-контролю)* (2017 р.) [17]. Так само *фізкультурник, вчитель фізкультури, любитель спорту* здобуває у законодавчій мові вторинну номінацію *суб'єкт фізкультурно-оздоровчої та спортивної діяльності* (2001 р.) – «зарєєстрована в установленому законодавством порядку юридична особа незалежно від її організаційно-правової форми та форми власності, яка провадить фізкультурно-оздоровчу та спортивну діяльність, крім органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також фізична особа – суб'єкт підприємницької діяльності». Це стосується й назви суб'єкта права *здобувач освіти*, під якою розуміють у законодавчому дискурсі вихованців, учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, аспірантів (ад'юнктів), докторантів, інших осіб, які здобувають освіту за будь-яким видом та формою здобуття освіти [14]; він же є та *суб'єктом освітньої діяльності*.

Крім поняття суб'єкт, законодавчі тексти спираються на терміни з ключовими словами *особа/особи, учасник/учасники*. Таких термінологічних словосполучень у мові сучасного українського законодавства – 112 та 172 відповідно, серед них у сфері соціального та культурного права актуальні назви *особа будь-якої країни, особа з обмеженими можливостями здоров'я, особа зі спеціальною підготовкою, особа, яка не має права на пенсію, особа працездатного віку, особи, які навчаються, учасник війни, учасники антитерористичної операції, постраждалі учасники Революції Гідності та члени сімей Героїв Небесної Сотні* [18] тощо.

Якщо зазначені термінологічні сполучення – назви суб'єктів права (громадян) – творяться на базі внутрішнього національного ресурсу, то такі юридичні терміни, як *булер, булінг, трансплант-координатор, допінг-офіцер* кодифіковано в системі понять та термінів психології, педагогіки, освітньої та медичної, спортивної діяльності відносно недавно. Їм законодавство пропонує власне українські відповідники, як-от *кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу)* [14]. Здебільшого іншомовний термін назви суб'єкта права в структурі термінологічного словосполучення поєднується з питомим

прикметником: *З метою забезпечення належних умов для реалізації права особи на освіту в системі освіти діє освітній омбудсмен; Особа має право здобувати ступінь молодшого бакалавра за умови наявності в неї повної загальної середньої освіти; Ступінь магістра медичного, фармацевтичного або ветеринарного спрямування здобувається на основі повної загальної середньої освіти та присуджується вищим навчальним закладом у результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти відповідної освітньої програми.*

Звертаємо увагу, що більшість назв суб'єктів права (громадян) утворюється на базі власне українського ресурсу шляхом структурно-семантичної модифікації ключової номінації, стимулом чого є процеси спеціалізації функцій загальноновживаної та вузьковживаної лексики. Основними способами творення таких термінів є:

- 1) юкстапозиція: *дитина-сирота, дитина-біженець* [19];
- 2) поєднання компонентів підрядним безсполучниковим зв'язком – узгодження між іменником та прикметником: *безпритульні діти, багатодітна сім'я, прийомна сім'я* [19];
- 3) поєднання компонентів підрядним сполучниковим зв'язком: *дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів; дитина, яка перебуває у складних життєвих обставинах; дитина, яка потребує додаткового (тимчасового) захисту* [19];
- 4) нанизання логічних означень: *кінцевий бенефіціарний власник (контролер)* [20];
- 5) формування описових означальних структур: *діти, позбавлені батьківського піклування; дитина, розлучена із сім'єю; діти, уражені ВІЛ-інфекцією; діти, хворі на інші невиліковні та тяжкі хвороби* [19];
- 6) поєднання кількох моделей термінотворення: *діти - громадяни України, усиновлені іноземцями* [19], *лікар загальної практики – сімейний лікар; лікарі загальної практики – сімейні лікарі, які провадять господарську діяльність з медичної практики як фізичні особи-підприємці* [21];

7) багатоступеневе нарощування компонентів підрядного сполучення: *особи, які здобувають освіту в закладах професійної (професійно-технічної) освіти; особи, які здобувають освіту в закладах фахової передвищої та вищої освіти* [14].

У деяких законодавчих актах кодифікація аналізованих назв відбувається як зміна в оформленні певних назв суб'єктів права. Наприклад, за ЗУ «Про охорону дитинства» терміни *інвалід, дитина-інвалід, інвалід війни* запропоновано замінити на «дитина з інвалідністю», «особа з інвалідністю внаслідок війни»: *уведення прийменника змінює ототожнювальну функцію прикладки на важливий соціально маркований семантичний нюанс – суспільство ставить у центр уваги дитину, тобто особу віком до 18 років, а не її вади здоров'я, чим засвідчує зміну стереотипів сприймання неповноцінної людини. Також евфемізованою постає номінація суб'єкта права *дитина, яка потребує корекції фізичного та (або) розумового розвитку, тривалого лікування та реабілітації* у формі «дитина з особливими освітніми потребами».*

Ще один важливий аспект текстової кодифікації назв суб'єктів права – семантична спеціалізація загальноновживаного лексику, що знаходить свій вияв у дефініціях, які подані у законодавчих текстах. Наприклад, якщо у загальноновживаному словнику *інвестор* – це «особа, організація або держава, що робить інвестицію; вкладник» [9], то за ЗУ «Про інвестиційну

діяльність» інвестор співвіднесений насамперед із гіперонімом «суб'єкт інвестиційної діяльності», а потім – із характерною для цього суб'єкта ознакою за дією. Отже, у законодавчій термінології це «суб'єкт інвестиційної діяльності, який приймає рішення про вкладення власних, позичкових та залучених майнових та інтелектуальних цінностей в об'єкти інвестування». Юридичний дискурс має й більшу кількість синонімів, ніж це визначає загальне тлумачення, а саме: вкладник, кредитор, покупець. Спеціалізовану дефініцію залежно від галузі застосування має назва *слухач/слухачі* «особа, яка навчається на підготовчому відділенні вищого навчального закладу, або особа, яка отримує додаткові чи окремі освітні послуги, у тому числі за програмами післядипломної освіти» [14] та «особи, які проводять дослідницьку, пошукову та експериментальну роботу з різних проблем науки, техніки, мистецтва» (ЗУ «Про позашкільну освіту»). Натомість загальноновживаний словник не подає такого деталізованого пояснення, відзначаючи лише, що це «той, хто навчається, є студентом навчального закладу» [9].

Висновки дослідження та перспективи подальших пошуків. У сучасній лінгвоправовій картині світу, зокрема у такій її концептосфері як «Людина» існує система ідеографічних груп, серед яких однією з важливих є група назв суб'єктів у сфері соціального та культурного права. Динаміка номінування людини-громадянина в юридичному дискурсі відбувається активно здебільшого на базі внутрішньомовного ресурсу, а новітні запозичення здобувають власне українські відповідники, де це можливо. Особливістю назв суб'єктів права є орієнтація в термінотворенні на багатоступеневе нарощування уточнювальних спеціалізувальних компонентів. Зіставлення тлумачень аналізованих назв у тексті документа та в загальноновживаному словнику засвідчує складну систему закономірностей побудови юридичної дефініції.

Перспективи заявленої проблеми дослідження пов'язані з вивченням стану лексикографічної кодифікації назв суб'єктів права не лише соціальної та культурної сфер реалізації прав громадянина, а й інших ідеографічних класів, оскільки такі номінації інтенсивно оновлюються як складники українського словника ділової та фахової мови. Надалі можливі зіставлення активності термінів-назв суб'єктів права у мові засобів масової інформації, інтернет-комунікації. Важливим є спостереження за тим, як співвідносяться «свої» та запозичені номінації відповідних правових понять, як модифікуються механізми творення нових терміноодиниць на базі власне українського ресурсу.

Література:

1. Економічні, соціальні та культурні права. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Економічні_соціальні_та_культурні_права
2. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ. : «Укр. енцикл.», 1998. Т. 5. URL: <http://leksika.com.ua/legal/>
3. Санжарук Т.О. Поняття «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин»: питання розмежування. *Актуальні проблеми держави та права*. 2003. Вип. 21. С. 91–95.
4. Сопілко І.М. Теоретико-правові підходи до розуміння суб'єктів права окремими галузевими науками. *Юридичний вісник*. 2008. № 4 (9). С. 66–70.
5. Архипов С.И. Субъект права : теоретическое исследование. Санкт Петербург : «Юридический Центр Пресс», 2001. 469 с.
6. Дзейко Ж.О. Назва та преамбула закону як елементи його структури. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 1. С. 55–62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmj_u_2014_1_26

7. Сімонок В.П. Лінгвоправова картина світу : сучасні проблеми лінгвістики та іншомовної дидактики : монографія / Г.А. Сергєєва, І.А. Семьонкіна, О.Ю. Кузнецова, К.В. Нестеренко, О.О. Ходаковська. Харків : «НТМТ», 2012. 258 с.
8. Сушко Н. Словничок ідеографічної організації назв суб'єктів культурної діяльності (когнітосфера законодавства). *Лексикографічний бюлетень* : зб. наук. пр. Київ : Ін-т української мови НАН України, 2010. Вип.19. С. 184–209.
9. Словник української мови : в 11 т. Київ : Наук. думка, 1970–1980.
10. Про соціальні послуги : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/966-15/ed20160221#n23>
11. Про затвердження Порядку придбання, зберігання, перевезення та використання спортивної зброї, боєприпасів до неї, утримання стрільцьких тирів, стрільбищ та стендів : Постанова КМУ від 27 грудня 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1207-2018-п/ed20181227#n22>
12. Про авторське та суміжні права : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/3792-12/ed20181104#n376>
13. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1105-14/ed20150101#n33>
14. Про освіту : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2145-19/ed20170905#n36>
15. Закон України «Про культуру» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2778-17/ed20150101#n29>
16. Про наукову та науково-технічну діяльність : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19>
17. Про антидопінговий контроль у спорті : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1835-19/ed20170207#n12>
18. Про поліпшення матеріального становища учасників бойових дій та інвалідів війни : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1603-15>
19. Про охорону дитинства : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>
20. Про політичні партії в Україні : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/z1226-16#n13>
21. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення : Закон України. URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2168-19>

Бибик С. П., Терещенко С. И. Текст закона как источник кодификации терминов для обозначения субъекта социального и культурного права

Аннотация. Статья посвящена исследованию процессов обновления словаря делового языка, в частности кодификации терминов для обозначения субъектов права. В статье зафиксировано в текстах новых и обновляемых законов в сфере обеспечения социального и культурного права граждан Украины соответствующие термины как однословные, так и синтаксические номинации – подчинительные словосочетания, в частности создаваемые путем многоступенчатого наращивания и проанализировано состояние лексикографической кодификации соответствующих понятий (особенности толкования), соотнесены процессы словообразовательного и семантического обновления названий субъектов в современном украинском литературном языке.

Ключевые слова: термин, терминологическое словосочетание, юридический дискурс, кодификация, название субъекта права.

Bybyk S., Tereshchenko S. Text of the law as the resources of codification of terms for the designation of subjects of social and cultural law

Summary. The article is devoted to the study of the processes of updating the vocabulary of the business language, in particular the codification of terms for the designation of subjects of law. According to the texts of new and updated laws in the field of ensuring the social and cultural rights of Ukrainian citizens, the relevant terms are both synonyms and syntactic nominations – subordinate phrases, in particular, created by means of several increments. The state of the lexicographic codification of the corresponding concepts (peculiarities of the interpretation) is traced, the processes of word-formation and semantic renewal of the names of subjects in the modern Ukrainian literary language are correlated.

Key words: term, terminological phrase, legal discourse, lexicography, codification, name of subject of law.